

રૂપરેખા

16.0 ઉદ્દેશો

16.1 પ્રસ્તાવના

16.2 વ્યાખ્યા

16.3 આપત્તિ કોને-કોને પ્રભાવિત કરે છે ?

16.4 જોખમ કે ખતરો એટલે શું ?

16.5 આપત્તિ વ્યવસ્થાપન

16.6 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનો હેતુ

16.7 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું મહત્ત્વ

16.8 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનની જરૂરિયાત

16.9 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું આયોજન

1. નીતિનું નિર્ધારણ (Determination of Policy)
2. આપત્તિ બચાવ (Disaster Prevention)
3. આપત્તિ હેતુ તૈયારી (Preparation for Disaster)
4. ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા અને બચાવ (Action, Reaction and Rescue)

16.10 કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની સંસ્થાઓ

16.11 ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું માળખું

16.12 પુસ્તકાલયોમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન

16.13 પુસ્તકાલયમાં આપત્તિથી બચવા માટેનાં આયોજન

16.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

16.15 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

16.0 ઉદ્દેશો (Objective)

આ એકમના અંતે તમે નીચેની બાબતોથી જાણકાર બનશો.

- જોખમો, આપત્તિ અને વ્યવસ્થાપનની માહિતી મળશે.
- ગ્રંથાલયમાં આવતી અવારનવાર જોખમો આપત્તિ સામે કેવી રીતે બચી શકાય તેની માહિતી મળશે.

- આ ઉપરાંત જોખમો અને આપત્તિઓ સામે ગ્રંથાલયમાં કેવું વ્યવસ્થાપન કરી શકાય તેની માહિતી મળશે.
- ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું માળખું તેમજ પુસ્તકાલયમાં માળખું અપનાવવાની માહિતી મેળવી શકો છો.

16.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

‘આપત્તિ’ મનુષ્યની સામાન્ય ઘટનાક્રમોથી સંપૂર્ણ રીતે અલગ અને વિજાતીય કુદરતી ઘટના છે. જીવનના આ અપ્રત્યાક્ષિત આકસ્મિક દુઃખદ ઘટનાક્રમ સંપૂર્ણ જીવનધારાને પ્રભાવિત કરે છે એ પણ લાંબા સમય સુધી. વિડંબના એ છે કે, જીવનને પ્રભાવિત કરતાં ઘટનાક્રમોને મનુષ્ય પ્રયત્નોથી ફક્ત આંશિક રીતે જ નિયંત્રિત કરી શકે છે. મોટાભાગે તે અનિયંત્રિત જ રહે છે.

શબ્દકોશ અનુસાર આપત્તિનો અભિપ્રાય ‘અપ્રત્યાક્ષિત અને આકસ્મિક કુદરતની દુર્ઘટના અથવા અનિષ્ટથી છે.’ સામાન્ય રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત કરવામાં આવેલી વ્યાખ્યા આ રીતે છે, ‘આકસ્મિક રીતે ઘટેલી વિનાશકારી ઘટના જેમાં જીવનની અસ્ત-વ્યસ્તતા વ્યાપક સ્તરની હોય છે અને તેના દુષ્ટભાવોના શમન માટે વ્યાપક સ્તરે પ્રયાસ જરૂરી બને છે.’ આ વ્યાખ્યા સિવાય પણ આપણે કહી શકીએ કે આ ઘટનાક્રમોના પ્રયાસ સંપૂર્ણ સમુદાયની સહનશક્તિની મર્યાદાને પસાર કરી લે છે. બીજા શબ્દોમાં આર્થિક અને ભાવનાત્મક રીતે સમુદાય આઘાતોને સહન નથી કરી શકતો.

સંકટ એટલે કુદરતી અથવા માનવ સર્જિત ભયજનક પરિસ્થિતિ અથવા ઘટના છે જેને કારણે ચોટ, સજીવોની ક્ષતિ, આજીવિકા તથા વાતાવરણની ક્ષતિ થઈ શકે છે. સંકટ કુદરતી પણ હોઈ શકે છે જેમ કે, ભૂકંપ, જ્વાલામુખી, વિસ્ફોટ, સુનામી, ભૂસ્ખલન, પૂર, દુકાળ, આગ, માનવસર્જિત સંકટ મોટેભાગે ઉદ્યોગો - ધંધાઓ તથા કારખાના સંબંધિત હોય છે જેમાં વિસ્ફોટ પહેલાં ઉત્પાદનોનો આકસ્મિક ફેલાવો, પ્રદૂષણ તથા નદીઓ પરના બાંધો તૂટવા, યુદ્ધ, તોફાનો, આંતકવાદી ઘટનાઓ વગેરેમાંથી સંકટ ઊભું થાય છે.

આપત્તિ (Disaster) એટલે માનવ સર્જિત અથવા કુદરતી ઘટના, જેના પરિણામે વ્યાપક અને વિશાળ સંખ્યામાં મનુષ્યોની ક્ષતિ થાય છે અને પશુ-પંખીના જીવનના પણ નષ્ટ પામે છે. પરિણામે પૃથ્વી પરના સજીવો અપાર વેદના અને દુઃખ અનુભવે છે.

16.2. વ્યાખ્યા (Definition)

“...the occurrence of a sudden or major misfortune which disrupts the basic fabric and normal functioning of society (or Community)” અર્થાત્ ‘આપત્તિ’ એ એવી કમનસીબ ઘટના છે કે તે એકાએક ઉદ્ભવે છે અને સમાજના પાયાની સામાન્ય કામગીરીઓને વેરણછેરણ કરી નાખે છે. (યુનાઈટેડ નેશન્સ)

આપત્તિ માટે અંગ્રેજી ‘Disaster’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ‘Disaster’ is commonly used to denote any extreme event, be it natural or man-made, which brings about loss of life, infrastructure, essential service and means of livelihood to an extent that it becomes difficult to cope with situation’ અર્થાત્ ‘આપત્તિ’ એ ચરમ સીમાની કુદરતી અથવા માનવે ઊભી કરેલી એવી ઘટના છે, જે પ્રચંડ જાનહાનિનું સર્જન કરે છે અને મિલકત, માળખાકીય સુવિધાઓ, જરૂરી સેવાઓ તથા આજીવિકાના સ્ત્રોતોને એટલું બધું નુકસાન કરે છે કે તેના ઉપર મનુષ્યને કાબૂ મેળવવો ઘણો જ મુશ્કેલ બને છે.

16.3 આપત્તિ કોને-કોને પ્રભાવિત કરે છે ?

---

1. આપત્તિ માનવ સમાજની સામાન્ય કાર્યપ્રણાલીને અટકાવે છે.
2. આપત્તિને કારણે જીવન તથા સંપત્તિનો મોટા પાયે વિનાશ થાય છે.
3. આપત્તિ સમુદાયને પ્રભાવિત કરે છે, જેની ક્ષમાપૂર્તિ માટે બાહ્ય સહાયતાની જરૂર પડે છે. આપત્તિને કારણે સંકટ પેદા થાય છે.

સંકટના પ્રકાર નીચે મુજબ છે :

- ભૂકંપ (Earthquake)
- પૂર (Floods)
- ચક્રવાત (Cyclones)
- દુકાળ (Drought)
- ભૂસ્ખલન (Landslide)
- આગ (Fire)
- યુદ્ધ (War)
- આતંકવાદ (Terrorism)
- અણુકીય સંકટ (Nuclear Hazard)

- તોફાનો (Riots)
- રાસાયણિક સંકટ (Chemical Hazard)
- પર્યાવરણ સંકટ (Environment Hazard)
- બીમારીઓ અથવા જંતુઓ દ્વારા થતી આપત્તિઓ
(Disaster caused by Diseases or parasites)

16.4 જોખમ કે ખતરો એટલે શું ?

ક્ષતિ પહોંચાડવાની ક્ષમતાની શક્યતાને જોખમ કે ખતરો કહે છે. વધારે પડતી અસુરક્ષા અને સંકટ જોખમવાળી આપત્તિ (Disaster) સાથે સંબંધિત હોય છે. જો અસુરક્ષા અથવા સંકટ ઘણું ઓછું હોય તો આપત્તિનો ખતરો પણ ઘણો ઓછો છે. સંકટ અને અસુરક્ષાથી આપત્તિનો ખતરો પેદા થાય છે, જેને અનુકૂળતા અનુસાર ક્ષમતાથી વિભાજિત કરી શકાય છે. ખતરાના પ્રભાવને ઓછો કરવા અથવા નગણ્ય કરવા માટે જે રીતે સમુદાયની મદદથી ખતરાને નિયંત્રણમાં લાવી શકાય છે તે જ રીતે ક્ષમતાને પણ વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. આપત્તિના ખતરાને ઓછો કરવા માટે સંકટને ઓછું કરવું જ યોગ્ય રહેશે. પરંતુ મોટાભાગે એવું જણાયું છે કે મનુષ્યના પ્રયત્નોના પરિણામે સંકટને ઓછું કરવું અસંભવ બને છે. સાથે-સાથે સંકટ આવવાની જો પૂર્ણ માહિતી કે સૂચના મળી હોય તો લોકોના અને પ્રાણીઓના જીવ બચાવી શકાય છે.

આપત્તિ જોખમ નિવારણને સામાન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો એવી તકનિકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું હોય છે. જે આપત્તિઓના જોખમોને ઓછું કરવાના ઉપાય એટલે કે તે આપત્તિ જોખમ વ્યવસ્થાપન છે. તેના દ્વારા આપત્તિગ્રસ્તક્ષેત્રોમાં આપત્તિ નિયંત્રણને વ્યવસ્થિત રીતે લાગુ કરીને જોખમને ઓછું કરી શકાય છે.

આપત્તિ જોખમ વ્યવસ્થાપનના ચાર મુખ્ય વાક્યો છે, જે નીચે મુજબ છે.

1. જોખમની જાણકારી મેળવવી અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું.
2. જોખમને ઓછું કરવું.
3. જોખમનું સ્થાનાન્તરણ કરવું.
4. પ્રયાસો દ્વારા દુષ્પ્રભાવને ઓછો કરવો.

16.5 આપત્તિ વ્યવસ્થાપન (Disaster Management)

આપત્તિના કારણે પેદા થતી મુશ્કેલીઓ કે પરિસ્થિતિઓમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે લેવામાં આવતાં પગલાંઓના જૂથને ‘આપત્તિ વ્યવસ્થાપન’ કહેવામાં આવે છે.

આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એટલે કોઈપણ આપત્તિની જાનમલ પર થતી પ્રતિકૂળ અસરોને બને તેટલી ઓછી કરવી તથા ત્યારબાદ ઊભી થયેલી અસરોને નિયંત્રણમાં લેવી તેમજ આપત્તિથી અસર પામેલાં લોકોને જરૂરી તમામ મદદ પૂરી પાડી તેમના પુનઃવસનની કાર્યવાહી કરવી.

“આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એ આપત્તિના અલગ-અલગ તબક્કે, બધી સપાટીને લગતી, નીતિઓ, વહીવટી નિર્ણયો અને કામગીરીની કાર્યવાહીનો સમૂહ છે.”

- પી.સી.સિન્હા

આમ, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એ આપત્તિના જુદાં-જુદાં તબક્કે તેનો પડકાર કરવાને માટે લેવાં પડતાં સંચાલકીય નિર્ણયો અને તેને આધારે કરવી પડતી પ્રવૃત્તિઓનો સમૂહ.

16.6 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનો હેતુ (Purpose of Disaster Management)

કુદરતી તથા માનવસર્જિત દુર્ઘટનાઓ અને આપત્તિને રોકવાનો, થયેલ નુકસાનને બની શકે એટલો ઓછો કરવાનો તથા આપત્તિના ધોરણે પેદા થયેલી પરિસ્થિતિમાં જાનનમાલને રક્ષણ આપવાનો અને તેમનું પુનઃવસન કરવાનો છે.

16.7 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું મહત્વ (Import of Disaster Management)

આપત્તિ વ્યવસ્થાપનની વ્યવસ્થાને પરિણામે કોઈપણ કુદરતી કે માનવસર્જિત દુર્ઘટના આવે તે પહેલાં, તે દરમિયાન અને ત્યારબાદ આવશ્યક સમયસરનાં પગલાં લેવાનું શક્ય બને છે. કોઈપણ આપત્તિ વખતે સામાન્ય રીતે ઉચાટ તેમજ ગમે ત્યાં ભાગી જવાની સૌ પ્રથમ અસર તરીકે જોવામાં આવે છે. આપત્તિ વ્યવસ્થા થકી જન-સામાન્યમાં આપત્તિ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન વિષય-વિશેષજ્ઞો દ્વારા આપવામાં આવે છે. આપત્તિથી અસર પામેલાં લોકોનું માનસિક સંતુલન જળવાઈ રહે તે માટે કાર્ય કરવામાં આવે છે. આપત્તિથી નવી રોજગારીની તકો ઊભી થાય છે. ભૂકંપ સમયે નાશ પામેલાં લોકોને ફરીથી બાંધવા માટે જરૂરી સાધન-સામગ્રીની ખરીદી માટે બજાર ઊભું થાય છે અને તેના નિર્માણ માટે માનવબળની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

16.8 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનની જરૂરિયાત (Need of Disaster Management)

માનવસર્જિત કે કુદરતી આપત્તિના સમયે લોકોને મદદ કરવી એ પાયાની જરૂરિયાત રહે છે અને કોઈપણ વ્યક્તિગત કાર્ય હોય કે કોઈપણ સંસ્થાનું કાર્ય હોય તેની સફળતા માટે વ્યવસ્થાપનની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આમ, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એ તાત્કાલિક આયોજન કરવું અને તેને અમલમાં લાવવા માટેનું શસ્ત્ર છે. જેને પરિણામે અસરગ્રસ્તોને યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય સેવા અને સુવિધાઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં નવજીવનનો સંચાર કરવાની અગત્યની જરૂરિયાત છે.

16.9 આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું આયોજન (Planning of Disaster Management)

કુદરતી અને માનવીય બંને પ્રકારની આપત્તિઓમાં સ્વયં ખતરાઓ હોય છે. કુદરતી આપત્તિઓ મનુષ્યના નિયંત્રણમાં નથી તથા તેને ટાળી પણ શકાતી નથી, પરંતુ માનવીય આપત્તિઓને થોડીઘણી નિયંત્રણમાં લાવી શકાય છે અથવા તેની સંભાવના પર વિરામ લાવી શકાય છે. કુદરતી આપત્તિઓ જેવી કે ભૂકંપ, જ્વાળામુખી, ચક્રવાત વગેરેને ટાળી નથી શકાતું, પરંતુ જો પૂર્વ સૂચના કે માહિતી હોય તો થોડીક તૈયારી કરી હોય તો તેના થકી થતાં વિનાશને ઓછો કરી શકાય છે.

1. નીતિનું નિર્ધારણ (Determination of Policy)

આપત્તિથી બચવા માટે પુસ્તકાલય સંચાલકે એક વ્યવહારુ અને ઉપયોગી કાયમી નીતિ નિર્ધારિત કરવી જોઈએ, જેના અમલીકરણ માટે બજેટમાં યોગ્ય નાણાંની જોગવાઈ કરવી જોઈએ અને આપત્તિઓથી બચવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં જરૂરી ઉપકરણો, પુસ્તકાલયમાં યોગ્ય જગ્યાએ રાખવાં જોઈએ અને આ ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા માટે કર્મચારીઓને તાલીમ પણ આપવી જોઈએ.

2. આપત્તિ બચાવ (Disaster Prevention)

આપત્તિ બચાવ અંતર્ગત એવા ઉપાય કરવામાં આવે છે કે, જે આપત્તિ અથવા અસુરક્ષાને ઓછી કરે છે. તેના માટે અગ્નિશામક અધિકારી-કર્મચારી, ઈલેક્ટ્રોનિક-ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર, આર્કિટેકચર વગેરેને બોલાવીને પુસ્તકાલયનું યોગ્ય નિરીક્ષણ કરાવીને તેમની ભલામણો અનુસાર સુરક્ષાના યોગ્ય ઉપાયો કરી શકાય છે.

નીચે દર્શાવેલ માધ્યમોથી આપત્તિ વિરોધી નિર્માણ કરી શકાય છે.

1. પુસ્તકાલય ભવન માટે સુરક્ષિત સ્થાનની પસંદગી કરી શકાય છે.
2. જે જગ્યાએ પુસ્તકાલય ભવન બાંધવાનું છે તે જગ્યાનું, કુદરતી આપત્તિઓની સંભાવના તપાસવી અને ઉપયોગ કરવો.

3. Infrastructure ઘટકોની ડિઝાઇન યોગ્ય માનાંકો અનુસાર કરવી.
4. આપત્તિ-વિરોધી સામગ્રીથી ભવન બાંધવું જોઈએ.
5. યોગ્ય અને નિષ્ણાત વ્યક્તિની દેખરેખમાં બાંધકામ કરાવવું જોઈએ.

મોટાભાગના દેશોમાં ભવન નિર્માણ કોડ (Building Construction Code) છે, જે પોતાના સ્થળ અનુસાર આપત્તિના પ્રભાવને ઓછું કરવામાં મદદ કરે છે. Building Construction Code અનુસાર કરવામાં આવેલા બાંધકામ, ભૂકંપનો પ્રભાવ ઓછો કરે છે.

3. આપત્તિ હેતુ તૈયારી (Preparation for Disaster)

આપત્તિની પ્રકૃતિ અનુસાર આયોજન કરીને તૈયાર કરી શકાય છે. યોજના (Plan)ની એક-એક નકલ સંબંધિતોને આપવી જોઈએ. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સાથે જોડાયેલ સરકારી કર્મચારી, નિર્માણકાર્યમાં લાગેલાં વ્યક્તિઓ, કારીગરો, ભૂ-પ્રયોગ યોજના નિર્માતાઓ અને પુસ્તકાલયના કર્મચારીઓ વચ્ચે સંદેશાઓ અને માહિતીની આપ-લે, અને સજાગતા કરાવવાથી આપત્તિઓના ખરાબ પરિણામોને ઓછું કરવામાં મદદ કરે છે. આ માટે નીચે દર્શાવેલ વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવે છે.

- Air Drying Machine
- Freeze Drying Facilities
- Conservation System for Documentary
- Data Rescue Service
- Electricians
- Plumbers
- Termites Treatments
- Fire Security System with Alarm
- Portable Fans
- Portable Generators
- Electric pumps
- Heavy Cable for Extension
- Emergency Light
- Invertors Facility
- Rubber Tubes

4. ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા અને બચાવ (Action, Reaction and Rescue)

સરકારી સંસ્થાઓ આપત્તિનો આભાસ કરે કે માહિતી મળે ત્યારે શહેરમાં સાયરન વગાડીને જાણ કરીને લોકો સાવધાન કરે છે. જો દિવસ હોય કે સમય હોય

તો પુસ્તકાલયમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ અને વાચકોને પણ સાવધાન કરવામાં આવે છે. પુસ્તકાલયમાં આપત્તિથી બચવા માટે જે પ્રયત્નો કે ઉપકરણો વસાવવામાં આવે છે, તેને કાર્યાન્વિત કરવામાં આવે છે. જે લોકો આપત્તિના બચાવ કાર્યમાં જોડાયેલાં છે, તેમને માટે સમય પર ભોજનની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. જરૂરિયાત પડે ત્યારે ડોક્ટરોની ટીમ અને જરૂરી દવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી પડે છે. આપત્તિને કારણે પુસ્તકોને થયેલ નુકસાનની મરામત, સુધારો કરીને તાત્કાલિક વાચકોને પૂરાં પાડવાં જોઈએ. અલગ-અલગ સમૂહ બનાવીને પુસ્તકાલયના વિભિન્ન વિભાગોમાં બચાવકાર્યનો પ્રારંભ કરાવવો જોઈએ.

આપત્તિનું આયોજન કરવું અને અમલ કરવો એ બહુ જ અઘરું કાર્ય છે કારણ કે કોઈપણ આપત્તિ કઠિન અને દુષ્કર હોય છે. જેનો સીધો સંબંધ જાનહાનિ અને ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર સાથે હોય છે. આપત્તિના આયોજન માટે નીચે દર્શાવેલ બાબતોની પૂર્વ વિચારણા કરવી અતિ આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

1. શું કરવું ?
2. ક્યારે કરવું ?
3. કોણે કરવું ?
4. કયા ઉપકરણોની આવશ્યકતા પડશે ?
5. આ ઉપકરણો ક્યાંથી મેળવવા ?
6. કઈ બાબતોની આવશ્યકતા પડશે ?
7. આર્થિક આયોજન કઈ રીતે કરવું ? અને નાણાની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી કરવી ?

આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટેના તબક્કાઓ નીચે મુજબ છે.

1. આપત્તિ પૂર્વેની સ્થિતિ
2. આપત્તિ દરમિયાનની સ્થિતિ
3. આપત્તિ પછીની સ્થિતિ

16.10 કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની સંસ્થાઓ

ભારત સરકારના ગૃહ મંત્રાલયમાં Central Relief Commissioner આપત્તિઓ સમયે રાહતકાર્યોનું સંકલન કરે છે. જેમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યકક્ષાએ કાર્ય કરતી સંસ્થાઓનાં નામ નીચે મુજબ છે.

1. Cabinet Committee
2. National Crisis Management Committee
3. Crisis Management Group
4. State Crisis Management Group

16.11. ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું માળખું

ભારતમાં સરકારી અધિકારીઓ, પોલીસ, વિકાસ એજન્સી, લોકપ્રતિનિધિઓને આપત્તિ વ્યવસ્થાપનના વિવિધ કાર્યો માટે તાલીમ આપવાની જવાબદારી ભારત સરકારની રાષ્ટ્રીય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન, દિલ્હીની છે. રાજ્ય સ્તરે પણ વહીવટીય તાલીમ યોજનાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ પર હોય છે. તદ્દુપરાંત એન.જી.ઓ. પણ ઉત્તમ સેવાઓ આપે છે. વધુમાં કોલેજો કે યુનિવર્સિટીઓના એન.એસ.એસ., એન.સી.સી.ના વિદ્યાર્થીઓ, રેડક્રોસ વગેરે આપત્તિ સમયે સેવાઓ આપે છે.

26 જાન્યુઆરી 2001ના ગુજરાતમાં આવેલ ભયાનક ભૂકંપ પછી Gujarat State Disaster Management Authority (GSDMA)ની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેને 'Society' અંતર્ગત Societies Registration Act and the Bombay Public Trust Act 9 February 2001 હેઠળ રજીસ્ટર્ડ કરવામાં આવેલી છે. જે સમગ્ર ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું કાર્ય કરે છે.

ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનું માળખું

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ હાઈ પાવર સમિતિ

કેબિનેટ કે રાજ્યકક્ષાના મંત્રી

ડિઝાસ્ટર સેક્રેટરી (આઈ.એ.એસ.)

ડિઝાસ્ટર એડવાઈઝર

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ પેટા સમિતિ: પ્રિ-ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કાર્ય, પોસ્ટ-ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કાર્ય કુદરતી કે માનવસર્જિત અન્ય આપત્તિ.

16.12. પુસ્તકાલયોમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન (Library in Disaster Management)

પુસ્તકાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં આપત્તિ/સંકટનો અર્થ પુસ્તકાલયમાં આગ, પૂર અને ચોરી જેવી ઘટનાઓના સંદર્ભમાં માનવામાં આવે છે. પરંતુ આજના આધુનિક સમયના સંદર્ભમાં પુસ્તકાલયોને ભૂકંપ, આંતકવાદ, ચક્રવાત, ઝંઝાવાત, તોફાની દરિયાની લહેરો સૂનામી વગેરેનો પડકાર પણ આપત્તિ અંતર્ગત કરવો પડે છે. આ બધાં તત્ત્વો દ્વારા પુસ્તકાલયના ગ્રંથસંગ્રહને પુસ્તકાલય ભવનને અને અન્ય ઉપકરણોને નુકસાન પહોંચે છે. તદ્દુપરાંત ગ્રંથાલયની કમ્પ્યુટરાઈઝડ કાર્યપ્રણાલીને પણ વાઈરસથી નુકસાન થાય છે.

પુસ્તકાલય માટે આ આપત્તિકારક તત્ત્વોથી બચવું તો મુશ્કેલી છે પરંતુ જો સમયસર પૂર્વસૂચના કે માહિતી મળી હોય તો આપત્તિ-નુકસાનને ઓછું કરી શકાય

છે. જેમ કે, પુસ્તકાલય તેની સેવાઓ આપી રહ્યું હોય અને તે સમયે સૂનામી કે પૂરની ચેતવણી મળી હોય તો, વાચકોને બહાર મોકલી શકાય છે. નવીન વાચકોને પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશવા દેવામાં આવતાં નથી. જે પુસ્તકોનું વાંચન ઉપભોક્તાઓ કરી રહ્યાં હતાં તેમની પાસેથી લઈને ઉચિત જગ્યાએ મૂકી દેવામાં આવે. પુસ્તકાલયનાં બારીબારણાંને બંધ કરી શકાય છે. આ બધી બાબતોનો પ્રભાવ એ પડશે કે, પુસ્તકાલયમાં પાણી અને ભેજનો પ્રવેશ થશે નહિ. આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલાંક કર્મચારીઓને પુસ્તકાલયમાં જ રાખી શકીએ છીએ, જે સમય મળતાં જરૂરિયાત અનુસાર નિર્ણય લઈ શકે.

આપત્તિ વ્યવસ્થાપનની સંકલ્પના નવી નથી. પુસ્તકાલયના વાચનસામગ્રીની સુરક્ષિતતાભરી જવાબદારી સૌ કોઈની છે. સરકાર ઘણાં ઉપાયો કરે છે ત્યારે પુસ્તકાલયોમાં પણ તેનું આયોજન ખૂબ જ જરૂરી છે. પુસ્તકાલયની વાચનસામગ્રીને માત્ર કીડીઓ કે અન્ય જંતુઓથી જ નહિ, પરંતુ કુદરતી અને માનવસર્જિત આપત્તિઓથી પણ બચાવવી જોઈએ અને તે માટે જરૂરી છે પુસ્તકાલય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન.

16.13 પુસ્તકાલયમાં આપત્તિથી બચવા માટેનાં આયોજન

વ્યક્તિ હોય કે સંસ્થા હોય તેના વિકાસ માટે આપત્તિઓ બહુ મોટો ખતરો કે સંકટ છે.

1. પુસ્તકાલય અને માહિતીના ક્ષેત્રમાં સંગ્રહિત માહિતીને આપત્તિથી બચાવવા માટે Dataને ઈલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સંગ્રહ કરવો જોઈએ.
2. આપત્તિથી સુરક્ષિત રહેવા માટે સને 1985માં સ્કોટલેન્ડના રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયે Planning Manual for Disaster Control in Scottish Libraries and Record Officesનું પ્રકાશન કર્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
3. વર્ષ 1987માં British Library એ આપત્તિથી બચવા માટે આપત્તિ નિયંત્રણ યોજનાની રૂપરેખા (Outline of Disaster Control Plan) તૈયાર કર્યો છે, જે પુસ્તકાલયો માટે એક માનાંક છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
4. યુનેસ્કો દ્વારા વર્ષ 1988માં પુસ્તકાલયોને આપત્તિથી બચાવવા માટે આપત્તિ યોજના પર માર્ગદર્શન (Guidelines on Disaster Planning)નું પ્રકાશન કર્યું છે જેમાં પુસ્તકાલયોની સુરક્ષા પર ધ્યાન આપેલ છે, તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
5. રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કાર્યાલય (National Preservation Office) દ્વારા વર્ષ 1988માં આપત્તિ નિયંત્રણ યોજના (Disaster Control Planning)નું વ્યવસ્થાપન કર્યું હતું અને તેની વીડિયો કેસેટોનું પ્રકાશન કર્યું હતું, તેના ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ઉપરોક્ત બધી જ આપત્તિ બચાવની યોજનાઓના કારણે અને તેના વ્યવહારુ ઉપયોગથી પુસ્તકાલયોમાં થતા સંકટના નુકસાનને ઓછું કરી શકાય છે અને એક આપત્તિથી થતાં નુકસાનથી બચવા માટે પોતાના ગ્રંથાલયે અનુરૂપ નીતિ તૈયાર કરવી જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. આપત્તિ એટલે શું ?
2. આપત્તિ કોને-કોને પ્રભાવિત કરે છે ?
3. સંકટના પ્રકાર દર્શાવો.
4. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન વિશે સમજાવો.
5. આપત્તિ આયોજનના નામ જણાવો.
6. આપત્તિથી બચવા માટેના આયોજન વિશે સમજાવો.

નોંધ : (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તર લખો.

(2) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરને સરખાવો

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

16.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answer the Self Check Exercises)

1. આપત્તિ માટે અંગ્રેજી ‘Disafer’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ‘Disafer’ is commonly used to denote any extreme event, be it natural of man-made, which brings about loss of life, infrastructure, essential

service and means of livelihood to an extent that it becomes difficult to cope with situation' અર્થાત્ 'આપત્તિ' એ ચરમ સીમાની કુદરતી અથવા માનવે ઊભી કરેલી એવી ઘટના છે, જે પ્રચંડ જાનહાનિનું સર્જન કરે છે અને મિલકત, માળખાકીય સુવિધાઓ, જરૂરી સેવાઓ તથા આજીવિકાના સ્ત્રોતોને એટલું બધું નુકસાન કરે છે કે તેના ઉપર મનુષ્યને કાબૂ મેળવવો ઘણો જ મુશ્કેલ બને છે.

2.
  1. આપત્તિ માનવ સમાજની સામાન્ય કાર્યપ્રણાલીને અટકાવે છે.
  2. આપત્તિને કારણે જીવન તથા સંપત્તિનો મોટા પાયે વિનાશ થાય છે.
  3. આપત્તિ સમુદાયને પ્રભાવિત કરે છે, જેની ક્ષમાપૂર્તિ માટે બાહ્ય સહાયતાની જરૂર પડે છે. આપત્તિને કારણે સંકટ પેદા થાય છે.
3. સંકટના પ્રકાર નીચે મુજબ છે :
  - ભૂકંપ (Earthquake)
  - પૂર (Floods)
  - ચક્રવાત (Cyclones)
  - દુકાળ (Drought)
  - ભૂસ્ખલન (Landslide)
  - આગ (Fire)
  - યુદ્ધ (War)
  - આતંકવાદ (Terrorism)
  - અણુકીય સંકટ (Nuclear Hazard)
  - તોફાનો (Riots)
  - રાસાયણિક સંકટ (Chemical Hazard)
  - પર્યાવરણ સંકટ (Environment Hazard)
  - બીમારીઓ અથવા જંતુઓ દ્વારા થતી આપત્તિઓ
(Disaster caused by Diseases or parasites)
4. આપત્તિના કારણે પેદા થતી મુશ્કેલીઓ કે પરિસ્થિતિઓમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે લેવામાં આવતાં પગલાંઓના જૂથને 'આપત્તિ વ્યવસ્થાપન' કહેવામાં આવે છે.

આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એટલે કોઈપણ આપત્તિની જાનમલ પર થતી પ્રતિકૂળ અસરોને બને તેટલી ઓછી કરવી તથા ત્યારબાદ ઊભી થયેલી અસરોને નિયંત્રણમાં લેવી તેમજ આપત્તિથી અસર પામેલાં લોકોને જરૂરી તમામ મદદ પૂરી પાડી તેમના પુનઃવસનની કાર્યવાહી કરવી.

“આપત્તિ વ્યવસ્થાપન એ આપત્તિના અલગ-અલગ તબક્કે, બધી સપાટીને લગતી, નીતિઓ, વહીવટી નિર્ણયો અને કામગીરીની કાર્યવાહીનો સમૂહ છે.”

- પી.સી.સિન્હા

5.
  1. નીતિનું નિર્ધારણ (Determination of Policy)
  2. આપત્તિ બચાવ (Disaster Prevention)
  3. આપત્તિ હેતુ તૈયારી (Preparation for Disaster)
  4. ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા અને બચાવ (Action, Reaction and Rescue)
6.
  1. પુસ્તકાલય અને માહિતીના ક્ષેત્રમાં સંગ્રહિત માહિતીને આપત્તિથી બચાવવા માટે Dataને ઈલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સંગ્રહ કરવો જોઈએ.
  2. આપત્તિથી સુરક્ષિત રહેવા માટે સને 1985માં સ્કોટલેન્ડના રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયે Planning Manual for Disaster Control in Scottish Libraries and Record Officesનું પ્રકાશન કર્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
  3. વર્ષ 1987માં British Library એ આપત્તિથી બચવા માટે આપત્તિ નિયંત્રણ યોજનાની રૂપરેખા (Outline of Disaster Control Plan) તૈયાર કર્યો છે, જે પુસ્તકાલયો માટે એક માનાંક છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
  4. યુનેસ્કો દ્વારા વર્ષ 1988માં પુસ્તકાલયોને આપત્તિથી બચાવવા માટે આપત્તિ યોજના પર માર્ગદર્શન (Guidelines on Disaster Planning)નું પ્રકાશન કર્યું છે જેમાં પુસ્તકાલયોની સુરક્ષા પર ધ્યાન આપેલ છે, તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
  5. રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ કાર્યાલય (National Preservation Office) દ્વારા વર્ષ 1988માં આપત્તિ નિયંત્રણ યોજના (Disaster Control Planning)નું વ્યવસ્થાપન કર્યું હતું અને તેની વીડિયો કેસેટોનું પ્રકાશન કર્યું હતું, તેના ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

16.15 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (Reference and Further Reading)

---

1. શર્મા, અનિલ. (2008). પુસ્તકાલયો કા આધુનિક પ્રબન્ધન. ન્યુ દિલ્હી : કે.એસ. પબ્લિશર્સ.
2. ત્રિવેદી, પ્રિયરંજન અને ઉત્તમકુમાર સિંહ (2009). આપદા પ્રબંધન પરિચય. ન્યુ દિલ્હી : જ્ઞાનદા પ્રકાશન.
3. ત્રિવેદી, પ્રિયરંજન અને ઉત્તમકુમાર સિંહ (2009). ભૂકંપ એવમ્ જવાલામુખી વિસ્ફોટ. ન્યુ દિલ્હી : જ્ઞાનદા પ્રકાશન
4. સિંહ, હરિશ્ચંદ્ર (2009), પ્રાકૃતિક આપદા : કારણ એવમ્ બચાવ. વારાણસી ગ્રીનલીફ પબ્લિકેશન.
5. સક્સેના, એલ.એલ. (1988). પુસ્તકાલય સંગઠન તથા વ્યવસ્થાપન. ભોપાલ: મધ્યપ્રદેશ હિન્દી ગ્રન્થ અકાદમી.

